

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2019, 23 (2): 911-928

Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği

Balāgha Currents Before the Formation Period: The Case of al-Jāhiz

Nazife Nihal İnce

Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
Associate Professor, University of Akdeniz Faculty of Theology
Department of Arabic Language and Rhetoric.
Antalya, Turkey

nihalince@akdeniz.edu.tr
orcid.org/0000-0003-1766-5618

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 10 September / Eylül 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 06 December / Aralık 2019

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2019

Pub Date Season / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 23 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 911-928

Cite as / Atıf: İnce, Nazife Nihal. "Balāgha Currents Before the Formation Period: The Case of al-Jāhiz [Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/2 (December 2019): 911-928.

<https://doi.org/10.18505/cuid.617871>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: Balâgha, which consists of three main branches today, has benefited from various channels in the process of completing its formation. Before the formation of systematic balâgha, it is assumed that there were two main currents, one represented by poets and literati, and the other represented by scholars. This article aims to determine the place of Abū ‘Uthmān al-Jâhiz (255/869), one of the main names who wrote in the field of balâgha, in the pre-formation period of balâgha science. The documentary analysis method will be used mainly in the research. The determinations of al-Jâhiz on balâgha will be analysed in accordance with the parameters, categories and concepts of systematic balâgha. By examining al-Jâhiz’s rhetorical understanding through the filter of systematic balâgha, the share of pre-formation period balâgha within systematic balâgha will be revealed. Another contribution of the study would be to reveal the balâgha understanding of al-Jâhiz with its main frames. Examining al-Jâhiz’s concept of balâgha, on the other hand, will facilitate understanding of his unique concepts of balâgha and bayân. Because al-Jâhiz designed a broad communication framework, which he calls bayân, and considered balâgha as a sub-category within this design. Balâgha is the subject of verbal communication in this design.

Summary: The formation of a discipline called balâgha passed through several stages. Balâgha as a term, which was in circulation as a qualification of beautiful and convincing words, has attracted the attention of some circles, had been dealt with it in various occasions and some thoughts had been recorded on the subject. These accumulations and records contained a number of basics and principles that formed the core of balâgha science which would later be systematized. Since these recorded cumulative basics and principles cannot be called balâgha science, it is possible to name them as *the idea of balâgha*. The independent works that emerged during this period were written by poets and literary writers. Religious scholars and linguists also had mentioned rhetorical issues in their works even though they did not write specific books on the topic. It is possible to say that there are two channels from which balâgha science is nourished: The literary criticism channel represented by poets and writers and the other channel which is held by various branches of science, the majority of which are religious sciences.

The literary criticism channel is the product of some social and scientific developments in Arab history. When Jâhiliyya (pre-Islamic) poetry became a data source to serve the emerging grammar, an intensive movement of collecting Jâhiliyya poetry has begun. Compiled Jâhiliyya poetry was not only a source for linguists, but also a literary legacy that poets sang and used as a model for their new styles in poetry. Innovations in poetry led to a comparison between the old and the new, and these developments have also brought about the need for certain criteria to be used in literary criticism. Eventually, these critical activities circulated many terms, including the word balâgha.

When it comes to religious sciences, balâgha has been a concept used mostly in *i’jâzu’l-Qur’ân* issue. The discussions of the miraculous feature of the Qur’ân, which continued on theological grounds, must have aroused the desire to explain the eloquence of verses in concrete examples. Because the scholars of these fields shifted their interest towards the use of linguistic tools. The balâgha channel shaped by the pressures of religious sciences such as kalâm, fiqh and tafsîr could be called the balâgha developed by grammar; and the channel that began to take shape with the work of poets and writers can be called the balâgha developed by literature.

In the period after the formation of grammar and before the formation of balâgha, although there was not a balâgha science in the present-day sense, it is clear that there was a thought of balâgha. One of the scholars who reflects the idea of balâgha of the pre-establishment period is Abū ‘Uthmān al-Jâhiz. Al-Jâhiz did not address the issue of persuasive and beautiful speech only in his book *al-Bayân wa al-tabyîn*. In various articles, he talks about the qualities of beautiful and impressive speeches, sometimes under different topics and sometimes under a special title. In his *al-Bayân wa al-tabyîn*, al-Jâhiz establishes a communication theory called bayân that takes into account all the means of conveying meaning. He divides the means of

communication into five, which are word, sign, number, text and posture. The book puts special emphasis on balāgha, which is one of the means of bayān, and its conditions of conveying meanings. Although the issues discussed in the work do not conform to the norms of the later systematic balāgha, it continues to be an important source in theoretical balāgha studies. Systematic balāgha and al-Jāhiz's bayān project are different in terms of frame, but they have overlapping points and a piece-whole relationship between them. Bayān, developed by al-Jāhiz's, addresses the wide range of communication that takes into account including the gestures and signs; while balāgha is used to refer to the verbal communications only, which is part of the broader field of communication.

In systematic balāgha, it is important to distinguish between balāgha and faṣāḥa terms; the former used to signify the word, the speech and the speaker, and the latter to signify only the word and the speaker. We have noticed that al-Jāhiz uses them interchangeably. Nonetheless, the emphasis on the factor of transmitting messages, when he talks about the clarity of meaning on several occasions, shows that he considers the combined words rather than the individual words, which is the same assertion of systematic balāgha. According to him, the fact that a misarranged sentence is understood by the interlocutor should not mean that the sentence itself is capable of transmitting the meaning.

The context factor, which is the determinant of systematic balāgha, is also taken into consideration in al-Jāhiz's understanding of balāgha. However, al-Jāhiz generally considered the context together with the length and shortness of the speeches and did not mention the aspects reflected in the sentence sequence. Although the major concern of al-Jāhiz was the transmission ability of the speech, he also dealt with the expression forms. There are some other terms that he used less frequently like ijāz, itnāb, ishāb and kināya. Although some of these words are used in contexts similar to the meanings of today's term, most of them are used in such a context to meet more than one meaning. İjāz, which is one of these concepts, is the name of expressing the meanings with little word in al-Jāhiz's usage. The use of terms reflects the types of narrative and figurative usages could not reach a stable point in *al-Bayān wa al-tabyīn*, because it was not written for the purpose of systematically analysing them. The author, who aims to examine the persuasive and beautiful words in many dimensions, undertook the issue with a view that takes into consideration the orator, and this caused his work to be designed in a way that serves speech making rather than analysing. This consideration prevented the emergence of an analysis system. Al-Jāhiz mostly used balāgha in the context of oral performance. According to him, the written texts and performed sermons are different in style and therefore the balāgha criteria of these two species should be different as well.

Keywords: Balāgha, Bayān, Communication, Al-Jāhiz, Narrative style, Context.

Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği

Öz: Bugün üç ana daldan oluşan belâgat ilmi oluşumunu tamamlama sürecinde çeşitli kanallardan beslenmiştir. Sistematik belâgatin teşekkülünden önce biri şair ve ediplerin diğeri ilim adamlarının temsil ettiği iki belâgat akımı bulunduğu kabul edilir. Bu makale, belâgat alanında kalem oynatmış başlıca isimlerden biri olan Ebû Osmân el-Câhiz'in (255/869) teşekkül öncesi dönemin belâgat akımları arasındaki yerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada ağırlıklı olarak dokümanter analiz yöntemi kullanılacaktır. Câhiz'in belâgate dair nakil ve tespitleri sistematik belâgatin parametreleri, kategorileri ve kavramları doğrultusunda çözümlenecektir. Câhiz'in belâgat anlayışını sistematik belâgatin süzgecinden geçirmekle teşekkül öncesi dönemde farklı gayelerle ele alınan belâgatin sistematik belâgat içerisindeki payı ortaya çıkarılmış olacaktır. Araştırmanın diğeri bir katkısı ise Câhiz'in belâgat tasavvurunu ana çizgileriyle belirlemek olacaktır. Câhiz'in belâgat tasavvurunun anlaşılması da kendine has belâgat ve beyân kavramlarının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Zira Câhiz, beyân adını verdiği geniş bir bildirişim çerçevesi tasarlamış ve belâgati bu tasarımın içerisinde bir alt kategori olarak ele almıştır. Belâgat bu tasarımda sözlü bildirişim vasıtasının konusudur.

914 | Nazife Nihal İnce. Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği

Özet: Belâgat adında bir disiplinin oluşması birtakım aşamalardan geçerek mümkün olmuştur. İknâ edici güzel sözleri nitelemek için tedavül edilen belâgat vasfı, çeşitli çevrelerin ilgisini çekerek çeşitli vesilelerle ele alınmış ve konu üzerine birtakım düşünceler kaydedilmiştir. Söz konusu birikim ve kayıtlar sonradan sistemleşecek olan belâgat ilminin nüvesini oluşturacak birtakım esaslar ve prensipler içermektedir. Kaydedilen esaslar ve prensipler yığınının belâgat ilmi adı verilemeyeceğine göre bunlara *belâgat fikri* demek mümkündür. Mezkûr dönemde ortaya çıkan müstakil çalışmaların edip-şairler tarafından yazıldığı görülür. Ancak müstakil eserler telif edilmemiş olsa da dil ve din âlimleri de eserlerinde belâgat meselelerine değinmişlerdir. Belâgat ilminin beslendiği temel iki kanal olduğunu söylemek mümkündür: Bunlar şair ve ediplerin temsil ettiği edebî tenkit kanalı ve çoğunluğu din ilimleri olmak üzere çeşitli ilim dallarının bir ucundan tuttuğu diğer kanal.

Edebî tenkit kanalı, tarih içerisindeki birtakım sosyal ve ilmî gelişmelerin bir mahsulüdür. Cahiliye şiiri, oluşmakta olan dilbilgisine hizmet eden bir veri kaynağı kabul edilerek yoğun bir cahiliye şiiri derleme hareketi başlamıştır. Derlenen cahiliye şiiri sadece dilbilimcilerin hizmetine sunulan bir kaynak değil, edip ve şairlerin hem inşat ettiği hem de değişmeye başlayan şiirlerine model aldıkları edebî miras olmuştur. Söz konusu yenilenmeler edip ve şairlerin eski-yeni arasında kıyaslamalar yapmasına yol açmış ve bu gelişmeler edebî tenkitten kullanılacak birtakım kıstaslara da ihtiyaç duyurmuştur. Nihayet bu tenkit faaliyetleri, içerisinde belâgat kelimesinin de bulunduğu birçok kelimeyi tedavüle sokmuştur.

Din ilimleri kanadında ise belâgat, ekseriyetle i'câzu'l-Kur'an bahsinde kullanılan bir kavram olmuştur. Teolojik zeminde sürdürülen Kur'an'ın mucizliği tartışmaları, Kur'an ayetlerinin belâğat oluşunu somut örneklerle anlatabilme isteğini uyandırmış olmalı ki dil ilimlerinin araçlarını kullanan bir mecraya doğru kaymaya başlamıştır. Kelam, fıkıh ve tefsir gibi din ilimlerinin tazyikiyle şekillenmeye başlayan kanalı dilbilgisinin geliştirdiği belâgat; edip ve şairlerin çalışmalarıyla şekillenmeye başlayan kanalı ise edebiyatın geliştirdiği belâgat olarak adlandırabiliriz.

Dilbilgisinin oluşumu sonrası ile belâgat ilimlerinin oluşumu arasındaki süre içerisinde bugünkü anlamıyla bir belâgat ilminden söz etmek mümkün değilse de, bir belâgat tasavvurunun bulunduğu açıktır. Teşekkül öncesi dönemin belâgat fikrini yansıtan âlimlerden biri de Ebû Osmân el-Câhiz'dir. Câhiz, iknâ edici ve güzel konuşma konusunu sadece *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinde ele almamıştır. Muhtelif yazılarında kimi zaman satır aralarında kimi zaman ise müstakil bir bahis ayırarak güzel ve etkileyici sözün niteliklerinden bahsetmiştir. Câhiz, *beyân* adını verdiği bildirişim teorisini manayı iletmeye yarayan bütün vasıtaları dikkate alarak kurgulamıştır. Mana iletmeye ya da kısaca bildirişmeye yarayan vasıtaları: lafız, işaret, sayı, yazı ve duruş olmak üzere beşe ayırır. Eser, beyân vasıtalarından biri olan lafız/dil vasıtasının iletiliciliğini konu edinen *belâgate* önemli bir yer ayırır. Eserde ele alınan meseleler, sonradan gelişen sistematik belâgatın normlarına uymasa da teorik belâgat incelemelerinde önemli kaynaklardan biri olma vasfını hala sürdürmektedir. Sistematik belâgat ile Câhiz'in beyân projesi, çerçeve itibarıyla farklı olmalarına rağmen birbiriyle örtüşmekte ve aralarında bütün-parça ilişkisi bulunmaktadır. Câhiz'in geliştirdiği beyân, mimik ve işaretlerin de dikkate alındığı bildirişimin geniş alanını ifade ederken; belâgat, geniş bildirişim alanının bir parçası olan sözlü bildirişim alanını ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

Sistematik belâgatte sözcük, söz ve söyleyenin niteliği olan belâgat ile sözcük ve söyleyenin niteliği olan fesâhati ayırmak önemlidir. Câhiz'in kullandığı belâgat ve fesâhat kelimelerinin izini sürdürdüğümüzde bunları birbirinin yerine kullandığı görülmektedir. Diğer taraftan anlamın netliği konusunda lafzın veya lafızların dinleyiciye mesaj iletiyor olması yönüne vurgu yapması belâgati terkiplere yani sözlere has bir özellik olarak mütalaa ettiğini gösterir ki sistematik belâgatle bu konuda birleşir. Ona göre yanlış dizilmiş bir cümle muhatap tarafından anlaşılıyor olması sözün bizatihi belâğat yani muradı ileten olduğu anlamına gelmemelidir. Özetle diyebiliriz ki Câhiz, sistematik belâgatın önemseydiği belâgat-fesâhat ayrımına girmemiş olsa da belâgat kelimesini kullanım biçimi benzer bir ayrıma riayet ettiğini gösterir.

Sistematik belâgatle belirleyici olan muktaza-i hal faktörünün Câhiz'in belâgat anlayışında da dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Şu var ki Câhiz muktaza-i hal faktörünü genellikle sözün

uzunluk ve kısalık durumuyla birlikte mütalaa etmiş ve cümle dizilişine yansıyan yönlerine değinmemiştir. Belāgat ilminde sözün iletim kabiliyeti ile sözü güzelleştiren anlatım şekilleri birbirini tamamlayıcı unsurlardır. Ancak Cāhiz'in bunlardan sözün iletim kabiliyetine ağırlık vermiş olduğu görünmektedir. Az da olsa kullandığı bazı terimler olmuştur, îcâz, itnâb, ishâb ve kinâye bunlardan bazısıdır. Anılan kelimelerin bir kısmı bugünkü terim anlamlarına benzer bağlamlarda kullanılmış olsa da çoğu birden fazla anlamı karşılayacak bağlamda ve sözlük anlamında kullanılmıştır. Bu kavramlardan biri olan îcâz, Cāhiz'in kullanımında manaları az lafızla ifade etmenin adıdır. Anlatım türleri ve söz sanatlarını karşılayan kelimelerin yerleşik bir kullanıma kavuşamaması esasında *el-Beyân ve 't-tebyîn* in sistemli bir anlatım biçimleri incelemesi yapmak gayesiyle yazılmamış olmasındandır. İkna edici ve güzel sözleri birçok boyutuyla incelemeyi amaçlayan müellifin hatibi göz önünde bulunduran bir bakış açısına sahip olması, eserin söz üretene rehberlik edecek bir tasarıyla ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu da haliyle söz analizi yöntemiyle mümkün olabilecek olan söz sanatları incelemesinden alıkoymuştur. Cāhiz, belāgat nitelemesini çoğunlukla sözlü icra bağlamında kullanmıştır. Ona göre yazılı metinler ile icra edilen hutbeler stil olarak farklıdır ve dolayısıyla bu iki türün belāgat kriterleri de farklı olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Belāgat, Beyân, Bildirişim, Cāhiz, Söz Sanatları, Muktaẓâ-ı Hal.

GİRİŞ

Belāgat kelimesi dil ilimleri içerisindeki bir ilim dalını ifade etmek üzere kullanıldığı gibi sözün iletiliğini ifade eden bir kavram olarak da kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak akademik çalışmalar da belāgatın bu iki yönünden biri ekseninde yapılmıştır. Çalışmamız belāgatın teşekkül öncesi dönemini ele almakla bir ilim dalı olan belāgatle, Cāhiz'in şahsında teşekkül öncesi dönemi sonraki dönemin ölçüleriyle çözümlenmekle ise bir kavram olan belāgatle ilgilidir. Ülkemizde belāgat kavramı ekseninde yapılmış çalışmalar sınırlı ise de belāgat ilmini evrelere ayırma fikrine dayalı kıymetli çalışmalar bulunmaktadır. Zafer Kızıklı'nın belāgatın temellerini Sibeveyhî'de (180/796) aradığı makalesi¹, Nasrullah Hacımüftüoğlu'nun belāgat ilminin oluşumunu ve gelişimini etkileyen amilleri ele aldığı dizi makalesi² ve Akif Özdoğan'ın İ'câz-ı Kur'ân tartışmalarının belāgat ilminin oluşumuna etkisini tartıştığı makalesi³ bunlardan bazılarıdır. Yüksel Çelik'in kaleme aldığı makale ise teşekkül öncesi dönemi eserler üzerinden ele alır.⁴ Belāgat kavramı ekseninde yapılmış çalışmalara örnek olarak Sedat Şensoy'un belāgat ve fesâhat ayrımını konu edinen makalesi gösterilebilir.⁵ Çerçeve itibarıyla konumuza en yakın çalışma ise İbn Kuteybe'nin (276/889) belāgat ilminin teşekkülüne katkılarını ele alan Abdulmuttalip Arpa'nın makalesidir.⁶ Anılan çalışmalar arasında belāgat ilminin evrelere yahut farklı ilim dallarının etkisine değinenler olduysa da çoğunlukla Emîn el-Hülî'nin (1966) bahsettiği akımlara değinilmemiştir. Aynı şekilde Cāhiz'in belāgat anlayışını bir bütün olarak inceleyen herhangi bir çalışma da bulunmamaktadır. Bununla birlikte Cāhiz'in belāgat anlayışının ayırt edici özelliği olan belāgat-beyân ayrımına

¹ Zafer Kızıklı, "Sibeveyhî'nin "el-Kitâb"ında Belāgat Biliminin Temelleri", *NÜSHA*, 6:23 (2006): 49-60.

² Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Kelâmcılar ile İslâm Felsefecilerinin Belāgat ve İ'câz İlimlerinin Gelişmesinde Rollerini", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1990): 215-237; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Kelâmcılar ile İslâm Felsefecilerinin Belāgat ve İ'câz İlimlerinin Gelişmesinde Rollerini II", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1991): 208-220; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Belāgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1993): 268-298.

³ Akif Özdoğan, "İ'câz-ı Kur'ân Meselesinin Belāgat İlminin Gelişimine Etkisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2:3 (2003): 113-127.

⁴ Yüksel Çelik, "Sekkâkî'ye Kadar Belāgat Çalışmaları", *Bilimname*, 20:1 (2011): 85-108.

⁵ Sedat Şensoy, "Hatib el-Kazvî'nin Fesâhat ve Belāgat Kavramları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 17 (2007): 25-47.

⁶ Abdulmuttalip Arpa, "İbn Kuteybe'nin Belāgat İlminin Teşekkülüne Katkıları", *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2:3 (2011): 29-54.

vurgu yapan Kadri Yıldırım'ın makalesini özellikle anmak gerekir.⁷ Yazar makalesinde bizim, Câhiz'in beyân projesi adını verdiğimiz meseleyi başka bir boyutuyla ele almaktadır.

1. BELÂGAT İLMİNİN TEŞEKKÜLÜNE GÖTÜREN İKİ AKIM

Belâgat adında bir disiplinin oluşması birtakım aşamalardan geçerek mümkün olmuştur. İkna edici güzel sözleri nitelerek için tedavül edilen belâgat vasfı, çeşitli çevrelerin ilgisini çekerek çeşitli vesilelerle ele alınmış ve konu üzerine birtakım düşünceler kaydedilmiştir. Söz konusu birikim ve kayıtlar sonradan sistemleşecek olan belâgat ilminin nüvesini oluşturacak birtakım esaslar ve prensipler içermektedir. Kaydedilen esaslar ve prensipler yığınının belâgat ilmi adı verilemeyeceğine göre bunlara *belâgat fikri* demek mümkündür. Dolayısıyla on birinci yüzyıl öncesinde *belâgat fikri*'ni barındıran birtakım faaliyetlerden bahsetmek mümkündür. Peki bu dönemdeki faaliyetler nelerdir?

Belâgat ilminin teşekkülü öncesinde bu alanda atılan adımları dönem içerisinde yazılan kitap adları üzerinden takip etmeye çalıştığımızda, karşımıza çıkan eserlerin edip ve şair çevrelerine yönelik ve bir kısmının bizzat edip ve şairler tarafından yazılmış eserler olduğunu görürüz.⁸ Ancak belâgat kelimesi, Kur'an sözlerinin bir vasfı olarak, din alimleri çevrelerinde de önemli bir yere sahiptir. Şu var ki bu çevrelerde etkileyici veya ikna edici sözlerin nitelikleri yahut mantuk-mefhum karşılaştırmaları müstakil çalışma konularına dönüşmemiştir. Bu nedenle belâgatın din ilimleri alanındaki varlığı sadece eser içerikleri üzerinden takip edilebilecek durumdadır. Buna göre belâgat ilminin beslendiği temel iki kanal olduğunu söylemek mümkündür: Bunlar şair ve ediplerin temsil ettiği edebî tenkit kanalı ve çoğunluğu din ilimleri olmak üzere çeşitli ilim dallarının bir ucundan tuttuğu diğer kanal.⁹

Edebî tenkit kanalı, tarih içerisindeki birtakım sosyal ve ilmi gelişmelerin bir mahsulüdür. Arap edebiyatında nesrin yaygınlaşması ve nesre dayalı edebî türlerin şiirle boy ölçüşmesi İslamiyet'ten sonrasına rastlar. Değişen siyasî ve sosyal hayat hem hitabeti önemli bir davet aracı haline getirmiş hem de ilmî ve edebî tedvinin hızlanmasına ve yayılmasına yol açmıştır. Söz konusu hareketlilik nesrin gelişmesi ve güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Nesrin güçlenmesi klasik Arap edebiyatının omurgası olan şiirin değerinden bir şey kaybettirmemiştir. Ancak bu süreçte şiir ve bilhassa cahiliye şiiri, ilk başta edebi gerekçelerin dışındaki başka gayelerle ilgi toplamıştır. Edebî bir ürün olarak varlığını sürdürmesi beklenen şiir, oluşmakta olan dilbilgisinin kaynaklarından biri kabul edilmesi nedeniyle ilme hizmet eden bir veri kaynağı olarak ele alınmıştır. Şiirin kazandığı bu ilmî değer, yoğun bir cahiliye şiiri derleme hareketinin başlamasına sebep olmuştur. Dinî metinlerdeki anlaşılması zor kelimelerin yahut kelime-cümle yapılarının tahlili için gündemde tutulan cahiliye şiiri, edebiyat çevreleri için de bir kazanca dönüşmüştür. Derlenen cahiliye şiiri sadece ilim adamlarının hizmetine sunulan bir kaynak değil, edip ve şairlerin hem inşaat ettiği hem de değişmeye başlayan şiirlerine model aldıkları edebî miras olmuştur. Arap şiiri sekizinci yüzyılın başlarından itibaren; konu, dil ve ritim açısından bazı yenilikler de yaşamıştır. Söz konusu yenilenmeler edip ve şairlerin

⁷ Bk. Kadri Yıldırım, "Arap Dili ve Belâgatında Bedensel Beyân", *EKEV Akademi Dergisi*, 6:13 (2002): 295-314.

⁸ Bu eserlere örnek olarak bk. Ebu'l-Abbâs 'Abdullah İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî*, thk. İrfan Matarcî (Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 2012); Kudâme b. Ca'fer, *Nağdu's-Şi'r* (Kostantiniyye: Matbaatu'l-Cevâib, 1302); Ebu'l-Hasen İbn Tabâtabâ, *İyâru's-Şi'r*, thk. Abbas Abdussâtir (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005).

⁹ Belâgat ilminin doğuşunu hazırlayan iki kanaldan biri olan din ilimleri kanalı, literatürde çoğunlukla kelimeler/mütakellimün kanalı olarak ifade edilir, bk. Mahmud Muhammed Şakir, *Medâhîlu'l-câzi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 2002), 73; Emin el-Hülî, *Menâhîcu teccid: fi'n-naḥvi ve'l-belâğati ve't-tefsiri ve'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Marife, 1961), 125 ve sonrası; el-Hülî, *Fennu'l-ḳavl* (Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1996), 117-121; Şevki Dayf, *el-Belâğatu teḥavvurun ve târih* (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1995), 32.

eski-yeni arasında kıyaslamalar yapmasına yol açmış¹⁰ ve bu gelişmeler edebî tenkitle kullanılacak birtakım kıstaslara da ihtiyaç duyurmuştur. Edebî tenkit faaliyeti, içerisinde belâgat kelimesinin de bulunduğu birçok kelimeyi tedavüle sokmuş ve zaman zaman bunlara özel anlamlar yüklemiştir.

Din ilimleri kanadında ise belâgat, ekseriyetle i'câzu'l-Kur'an bahsinde kullanılan bir kavram olmuştur. İtikadî mezheplerin Kur'an'ın mu'cizliğini (i'câzımı) açıklayışı farklı olsa da, hemen hemen bütün mezhepler bu konuyu tartışırken belâgat kavramına başvurmuştur.¹¹ Din ilimleri içerisinde başvurulan belâgat kavramı Kelamullah'ı niteleyen bir kelime olması hasebiyle teolojik çerçevenin dışına çıkılmamıştır.¹² Teolojik zeminde sürdürülen Kur'an'ın mucizliği tartışmalarının doğal olarak teknik detaylar içeren bir belâgat ilmi üretmesi beklenemez. Ancak bu tartışmaların, Kur'an ayetlerinin belîğ oluşunu somut örneklerle anlatabilme isteğini uyandırmış olacağı da açıktır.¹³ Bu istek bilahare dikkatlerin teolojik argümanlardan dilsel argümanlara çevrilmesine sebep olmuştur.

Öte taraftan din ilimleri alanının belâgat ilminin oluşumuna tesirinin i'câzu'l-Kur'an tartışmalarıyla sınırlı olmadığı kabul edilir. Kur'an'ı yorumlama ve Kur'an'dan hükümler istinbat etme çabaları da belâgatin oluşmasında etkili olmuştur. Kur'an'ı anlama ve Kur'an'dan hüküm istinbat etme ihtiyacının tetiklemesiyle geliştirildiğini düşündüğümüz mevcut dilbilgisinin çerçevesi, bazı metinleri ve fiil/anlık dil kullanımlarını analiz etme ve bunlara nihaî anlamını verme konusunda yetersiz kalmıştır. Zira dilbilgisinin araçlarıyla sadece literal anlama ulaşılabilmektedir. Örneğin dilbilgisinin istifham cümlesi olarak tanımladığı cümle yapısı, fiilî kullanımda yahut metinlerde ekseriyetle dilbilgisinin çizdiği 'cevap bekleyen soru' çerçevesinin dışında kullanılabilir. İstifham cümlesi gibi yapısal anlamın¹⁴ dışında kullanılan cümlelerin veya sözlerin muradı, tefsir ya da fıkıh kitaplarında müelliflerin dirayetiyle açıklanmış olsa da bunların birtakım prensiplere bağlanması ihtiyaç haline gelmiştir.¹⁵ Böylece belâgat ilmi iki kanaldan şekillenmeye başlamıştır. Kelam, fıkıh ve tefsir gibi din ilimlerinin tazyikiyle şekillenmeye başlayan kanalı dilbilgisinin geliştirdiği belâgat; edip ve şairlerin çalışmalarıyla şekillenmeye başlayan kanalı ise edebiyatın geliştirdiği belâgat olarak adlandırabiliriz.

Birbirinden bağımsız olduğunu düşündüğümüz edebiyat ve dilbilgisi kanalları buldukları perspektife özgü söz analizi ve yorumlama araçları geliştirmiştir. Gerek edebî tenkit alanında geliştirilen kıstaslar gerekse metin analizinde dilbilgisinin üzerine ilave edilerek geliştirilen kıstaslar, literal anlamın dışına çıkmaya yarayan kıstaslar olma paydasında birleşmiş ve belâgat ilimlerinin oluşmasını hızlandırmıştır. Şu var ki sistematik belâgatin beslendiği bu iki kanalın ilim sahasındaki görünürlüğü ve gelişme hızı birbirinden farklı olmuştur. Belâgat ilmini oluşturan sürecin birinci ayağı olan edebî tenkit geleneği tabii bir hızla gelişmeye devam ederken dini ilimler alanındaki söz analizi birikiminin görünür olması bir sıçrama gerektirmiştir. Zira dilbilgisi üstü metin analizi aracı geliştirmek farklı disiplinlerin içerisinde gelişen birikimin birleştirilmesiyle mümkün olacaktır. Gerekli şartların olgunlaşması sonucu kelam, fıkıh ve tefsir alanlarının birikimlerinden farklı parametreleri olan yepyeni bir söz analizi sistemi geliştirilebilmiştir.

¹⁰ Eski ve yeninin kıyaslandığına işaret eden ifadeleri için bk. İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedr*, 12.

¹¹ İ'câzu'l-Kur'an tartışmalarına belâgat kavramının dahil edilmesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Şakir, *Medâhîlu i'câzi'l-Kur'an*, 67-119.

¹² İbrahim Aslan, "Kelamullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51/1(2010): 131-150.

¹³ Şakir, *Medâhîlu i'câzi'l-Kur'an*, 84.

¹⁴ Yapısal anlam olarak ifade ettiğimiz bu duruma 'Abdulkâhir el-Cürçânî *ma'âni'n-naḥv* tabirini kullanır; bk. 'Abdulkâhir el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Matbaatu'l-Medeni, 1992), 81-88, 361, 370.

¹⁵ Dilbilgisinin Kur'an'ı anlamada önemli olduğunu savunmakla birlikte sathi bilginin yetersiz olduğuna dair ifadeleri için bk. el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 28-31.

918 | Nazife Nihal İnce. Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği

Din ilimleri alanındaki birikimden hareket etmekle birlikte dilbilgisi araçlarını geliştirmek suretiyle bu yönde ilk adımı atan 'Abdulğâhir el-Cürçânî (471/1078) olmuştur. O, hem *Delâilu'l-i'câz* adlı kitabıyla dilbilgisi sisteminin eksiklerini telafi eden yepyeni ve kuşatıcı bir sistemin geliştirilmesine ön ayak olmuş hem de *Esrâru'l-belâğa* adlı kitabıyla edebî tenkit alanındaki birikimi, düzene sokarak dilbilgisi üstü analiz sistemine entegre etmiştir. Söz konusu iki kitabın aynı müellife ait olması ve birbirini tamamlayıcı nitelikte bulunması iki kitabı bütünselik bir disiplinin kurucu metni kabul etmemizi kolaylaştırmaktadır.

Şu hâlde dilbilgisinin oluşumu sonrası ile belâgat ilimlerinin oluşumu arasındaki süreç içerisinde bugünkü anlamıyla bir belâgat ilminden söz etmek mümkün değilse de, bir belâgat tasavvurunun bulunduğu açıktır. Teşekkül öncesi dönemin belâgat fikrini yansıtan alimlerden biri de Ebû Osmân el-Câhiz'dir (255/869). Câhiz'in yukarıda bahsedilen iki akımdan hangisine dahil olduğunu belirlemek zordur. Zira eserlerinin bol miktarda şiir örnekleriyle bezemiş olması, edebî tenkit kıyaslamalarını anımsatsa da edebiyatçıların önemseydiği söz sanatları sınıflandırması fikrine sahip olmaması ve ele aldığı örnekleri herhangi bir ölçüte başvurmaksızın salt zevk-i selim doğrultusunda tenkide tabi tutması edebî tenkit akımından farklı olduğunu göstermektedir.

Câhiz'in belâgat anlayışı için mezkûr akımların dışında kaldığını söylemek de mümkündür. Ancak biz burada üçüncü bir akım ihdas etmek yerine, söz konusu iki akımdan birine dahil etmeyi uygun görüyoruz. Edebiyatçıların oluşturduğu belâgat akımının dışında kalan akımın mütekekkimler ve fakihler gibi muhtelif çevrelerin birlikte temsil ediyor olması, esasında bu iki akımı edebiyatçıları ve edebiyatçıların dışında kalanlar şeklinde ifade etmemizi mümkün kılmaktadır. Buradan hareketle Câhiz'in konuyu ele alış tarzının edebiyatçıların tarzına benzememesini de dikkate alarak, Câhiz'i din ilimleri çevrelerinin temsil ettiği ve dilbilgisinden beslenen akım olarak tasnif ettiğimiz gruba dahil edebiliriz. Bunu yaparken edip olarak tanınan Câhiz'i edebî tenkit akımının dışında tutmanın çelişkili gibi görüldüğünün de farkındayız. Ancak yaygın belâgat akımları tasnifinde ediplerin dışında kalan akıma kalamcılar akımı adının verilmesi ve Câhiz'in de bir kalamcı olması, onu edebî tenkit akımının dışında tutmamızı kolaylaştırmaktadır.

2. CÂHİZ'İN BEYÂN PROJESİ:

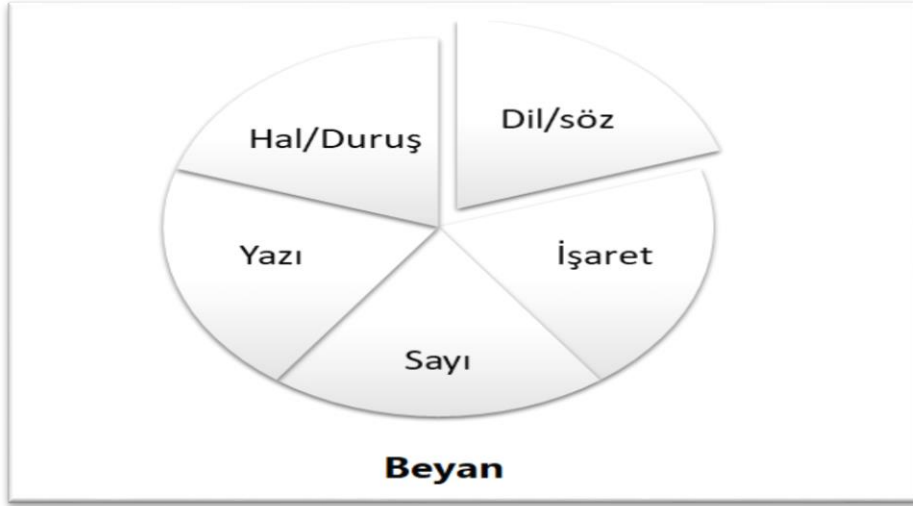
Velut bir kalem olan Câhiz birçoğu günümüze ulaşamamış onlarca eserin müellifidir. İlk kalamcılardan olmakla birlikte daha çok edebiyatçı olarak anılır. Câhiz'in edebî kimliğiyle tanınmasına sebep olan en önemli özelliği ise düşüncelerini yazıya geçirme konusunda dönemin filozof ve kalamcılarından farklı olarak akıcı bir üslupla yazmaya özen göstermesi olmuştur. Câhiz'in yazı stili ve üslubu dışında *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eseri de, edebiyatçılığını ön plana çıkarmada etkili olmuştur. Söz konusu eser etkileyici ve ikna edici konuşmanın ele alındığı geniş hacimli bir çalışmadır. Hemen belirtmeliyiz ki Câhiz, ikna edici ve güzel konuşma konusunu sadece mezkûr eserinde ele almamıştır. Muhtelif yazılarında kimi zaman satır aralarında kimi zaman ise müstakil bir bahis ayırarak güzel ve etkileyici sözün niteliklerinden bahsetmiştir. Örneğin: *el-Hayevân* adlı zooloji içerikli kitabında dahi belâgat konusunun yahut başka edebî konuların irdelendiğini görmek mümkündür. Bu durum Câhiz'in sadece iyi yazmakla meşgul olmayıp aynı zamanda iyi yazmanın ve dolayısıyla belâğat konuşmanın gereklerini problem edinmiş bir yazar olduğunu da göstermektedir. Netice olarak Câhiz'in belâgat anlayışına ulaşmak, bütün eserlerini gözden geçirmekle mümkün olacaktır. Câhiz, belâgat tasavvurunu haberleşme/bildirişim teorisi diyebileceğimiz daha geniş bir alan tasarımı üzerine inşa etmiştir. Bu alanı Câhiz, *beyân* olarak adlandırır ve *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinin başlığındaki birinci kelime bu tasarımı ifade eder.

Câhiz, *beyân* adını verdiği bildirişim teorisini manayı iletmeye yarayan bütün vasıtaları dikkate alarak kurgulamıştır. Mana iletmeye ya da kısaca bildirişmeye yarayan vasıtaları:

lafız/dil, işaret, sayı/hesap, yazı ve duruş/hal olmak üzere beşe ayırır.¹⁶ Bu vasıtalar, bildirişimde kullandıkları araçlara bağlı olarak birbirinden ayrılmış görünmektedir. Zira yazı vasıtası çoğunlukla lafız/dil vasıtasının bazen de sayı/hesap vasıtasının başka bir simge/gösterge düzleminde kullanılmasından ibarettir. Başka bir deyişle yazı vasıtası, hem seslerin kullanıldığı konuşma vasıtasının görsel simgelere dönüşmüş hali için kullanılmaktadır hem de nicelik ve niceliğin hesaplanmasına ilişkin mefhumların, ki bunların lafız/dil vasıtasıyla yahut işaret vasıtasıyla iletilmesi de mümkündür, görsel simgelere dönüşmüş hali (rakamlar ve geometrik şekiller) için kullanılmaktadır. İkincil bir vasıta gibi görünen yazının müstakil bir vasıta olarak ele alınmasını kabul edilmiş kılınan en önemli özellik ise kalıcı olmasıdır. Cāhiz'in bu düşünceden hareketle yazıyı anlam ileten vasıtalarından biri addettiğini şu ifadelerinden anlamaktayız: 'Dil, yakın ve hazırda bulunanla sınırlıdır, kalem (yazı) ise hazırda bulunan ve bulunmayan herkes için geçerlidir... kitap her yerde okunur ve her zaman incelenir, dil ise işitenini aşamaz ve başka bir zaman/mekân boyutuna geçemez'.¹⁷

Şekil 1 Cāhiz'in beyân anlayışında anlam iletmeye yarayan vasıtalar

Eser, beyân vasıtalarından biri olan lafız/dil vasıtasının ileticiliğini konu edinen *belâgate* önemli bir yer ayırır. Eserde ele alınan meseleler, sonradan gelişen sistematik belâğatin normlarına uymasa da teorik belâgat incelemelerinde önemli kaynaklardan biri olma vasfını hala sürdürmektedir. Eserin ele aldığı konulara dikkatle bakıldığında müellifin ikna edici ve güzel sözleri, yani belâgat konularını, geniş bir anlam iletme alanının bir parçası olarak ele almak istediği kolaylıkla anlaşılmaktadır. Buna göre müellifin asıl hedefi belâgati incelemektir. Beyân vasıtalarından yazı ve hesap üzerinde durmaması da söz konusu hedefin bir neticesidir. Buna mukabil beyân vasıtalarından işaret vasıtası ile hal/duruş vasıtasına çeşitli vesilelerle değinilmiş ve bazen müstakil bahisler ayrılmıştır. Bu iki vasıta yani işaret ve hal/duruş vasıtaları, yazı ve sayı/hesap vasıtalarının aksine konuşanla ilişkilendirilebilecek vasıtalarlardır. Cāhiz'in *nasbe* kelimesiyle ifade ettiği hal/duruş vasıtası bir varlığın görünmesiyle veya hissedilmesiyle görene-hissedene iletildiği anlamdır. Buna göre tıpkı varlığıyla anlam ileten gökyüzü yahut sertliğiyle anlam ileten cisim gibi insanın görüntüsü veya duruşu da anlam iletebilir. Konuşma haricinde kullanılabilecek aksesuarlar, el-kol hareketleri ve mimikler

¹⁶ Bk. Ebu Osman el-Cāhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2018), 1:57.

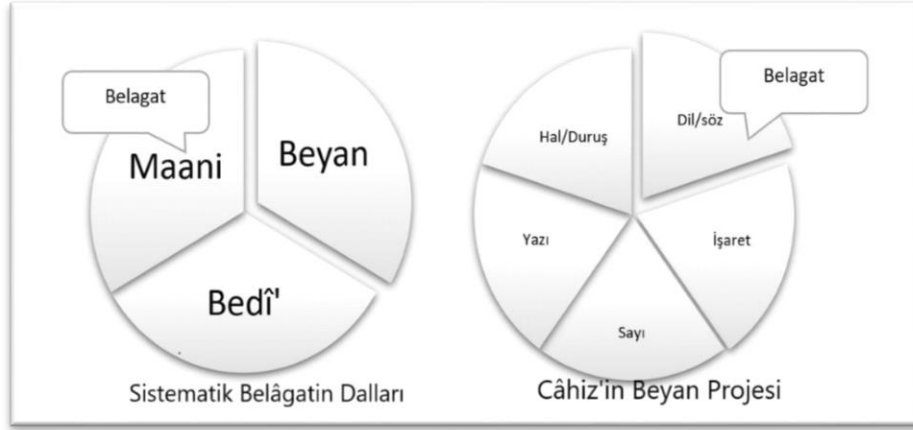
¹⁷ Cāhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:59.

920 | Nazife Nihal İnce. Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği

hal/duruş vasıtasının insana has detaylarıdır. Aynı şekilde işaret vasıtası da konuşanın konuşma sırasında kullanması muhtemel vasıtalarındandır. Özetle, Câhiz beş farklı bildirişim vasıtasından söz etse de bunlardan lafız/dil vasıtası ve bu vasıtaya icra sırasında en çok eşlik eden vasıtalara ağırlık vermiştir ki bunlar işaret ile hal/duruş vasıtalarıdır.

Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eseri, belâgat ilmi tarihinde özel bir yere sahiptir. Bu eser, on birinci asırda şekillenen belâgat ilminin beslendiği bir erken dönem çalışması olması yönüyle değil, konu itibarıyla bildirişimi ele alması ve sözlü bildirişime hatırı sayılır bir alan ayırması yönüyle belâgat çalışmalarına dahil edilir. Esasında belâgat, hangi akım ve alan içerisinde ele alınırsa alınsın sadece lafız/dil ile gerçekleştirilen bildirişim üzerine kurulmuştur. Teşekkül öncesi ve teşekkül sonrası dönemlerin belâgat anlayışı arasındaki fark ise öncekinde konu çerçevesinin netleşmemiş ve çalışma alanını ifade etmek üzere birden fazla kelimenin kullanılmış olmasıdır. Belâgat ilminin sistemleştiği teşekkül sonrası dönemde çerçeve ve ana hatlar netleşmiş ve gerek çalışma alanı için kullanılan kelimeler gerekse belâgat meseleleri için kullanılan kavramlar istikrarlı hale gelmiştir. Şu var ki istikrara kavuşan belâgat ile Câhiz'in beyân projesi, çerçeve itibarıyla farklı olmalarına rağmen birbirleriyle örtüşen bir tablo oluşturmaktadır. Buna göre Câhiz'in geliştirdiği beyân alanı ile belâgat ilmi arasında bütün-parça ilişkisi bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu teoride beyân, mimik ve işaretlerin de dikkate alındığı bildirişimin geniş alanını ifade ederken; belâgat, geniş bildirişim alanının bir parçası olan sözlü bildirişim alanını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Kaldı ki Câhiz da belâgat niteliğini lafızla yapılan bildirişim vasıtasına tahsis etmiştir. Şu hâlde bu projeye göre beyân ve beyânın bir alt dalı olan belâgatın çerçevesini rahatlıkla belirleyebiliriz. Beyân: anlam ileten bütün vasıtaları incelerken belâgat, lafızla iletilen anlamlara ilişkin konuları inceleyen bir bilim alanını ifade etmektedir. Câhiz'in beyân projesini kurguladığı bu eserin temel hedefinin de belâgati geniş bildirişim çerçevesi içerisine yerleştirerek incelemektir demek yanlış olmaz. Eserin adını oluşturan ikinci kavram olan tebyin ise konuşanın anlam iletmeye konusunda özel gayret sarf etmesini anlatmak üzere ayrılmıştır ki bu da belâgati karşılamaktadır.¹⁸

Şekil 2 Câhiz'in beyân projesi ve sistematik belâgatte belâgat-beyân ilişkisi

Yaklaşık dört asır sonra ana hatları netleşen sistematik belâgatın konusu da sözlü bildirişim vasıtasıyla sınırlı tutulmuştur. Diğer bir ifadeyle belâgat kelimesinin ıstılahî anlamı, gerek Câhiz'in kullanımında gerekse sistematik belâgat ilminde, hemen hemen aynıdır. Bu durum kavram birliği sağlamaktadır ki belâgat ilmi ve belâgat tarihçiliği açısından önemli bir

¹⁸ el-Ah dar 'Ayk s, "Cem liyy tu'l-bed' i-'l-ma'nev  ve vaz fatuhu'l-fenniyye", *Mecelletu Kulliyeti'l-İns niyy t ve'l-'Ul mi'l-İctim 'iyye* 21 (1998): 41.

kazançtır. Buna mukabil beyân kelimesinin istilâh anlamında bir değişme meydana gelmiştir. Beyân kelimesi bugün bilinen nihai anlamıyla belâgat ilimlerinden birini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bugünkü çerçevesiyle beyân ilmi, ikna edici ve güzel sözü doğrudan ya da dolaylı yollarla iletme biçimlerini konu edinen ilimdir. Bu anlam, Câhiz'in beyân projesinin aksine, geniş belâgat alanının bir parçasını, daha doğru bir ifadeyle belâgat alanının bir alt disiplinini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Beyân kelimesinin bir çalışma alanına ad olması yönüyle en eski kullanımı elbette Câhiz'in belirlediği çerçeveyi ifade eden ve bir nebze belâgatle eşanlamlı olan kullanımdır. Fakat bu kullanımın kabul görmediği ve yayılmadığı anlaşılmaktadır. Bir süre beyân kavramı Câhiz'in önerdiği geniş çerçeve yerine sözlü iletme vasıtasına tahsis edilen belâgat kavramının eşanlamlısı olarak da kullanılmıştır.¹⁹ Ancak bu kullanım sistematik belâgatın yayılması ve kabul görmesiyle birlikte sonlanmıştır. Edebî otoritesi ve prestijine rağmen Câhiz'in bu projesinin yayılmaması da ayrıca dikkat çekicidir. Öyle görünüyor ki diğer bildirişim vasıtaları sonraki dönem ulemasını cezbetmemiş ve bütün ilgiyi lafzî bildirişim vasıtasına yöneltmişlerdir.

Beyân projesinin kabul görmemesi yahut yayılmaması birçok sebebe irca edilebilir. Belâgatle ilgilenen kitlenin değişmesi ve değişmeye bağlı olarak bakış açısındaki farklılık bu sebeplerden biri olabilir. Zira sonraki nesilde belâgat daha çok şair ve ediplerin ilgisine mazhar olmuştur ki edebiyat çevrelerinin beş bildirişim vasıtası arasından sözlü veya lafzî bildirişimi dikkate alması doğaldır. Edebî anlatımda hayal unsurunun önemli olması da edebiyatçıları dolaylı anlatım ve doğrudan anlatım ayırımını dikkate alan bir anlayışa doğru sevk etmiş olmalıdır. İlginin doğrudan-dolaylı anlatım eksenine kayması bildirişimi gerçekleştiren tarafların durumu ve sözdiziminin yapısı gibi diğer belâgat parametrelerinin ihmal edilmesine yol açmıştır.

Netice olarak, mana iletme fonksiyonu bulunan lafız dışındaki faktörleri de dikkate alması bakımından Câhiz'in konuyu bugünün göstergibilimine benzer bir çerçevede incelediğini söyleyebiliriz. Bu geniş çerçeve Câhiz'i, beyân ve belâgat kavramlarını birbirinden ayırmak durumunda bırakmıştır. Beyânı anlam ileten bütün vasıtalar için kullanırken, belâgati konuşma vasıtasıyla yapılan bildirişimin bir niteliği olarak sınırlamıştır.

3. CÂHİZ'İN BELÂGAT ANLAYIŞI

Sistematik belâgatte sözcük, söz ve söyleyenin niteliği olan belâgat ile sözcük ve söyleyenin niteliği olan fesâhati ayırmak önemlidir. Sözcük ve söyleyen unsurlarını bir tarafa bırakırsak belâgatın söze yani isnadi terkibe has bir nitelik olması belirleyici bir faktördür. Buna göre Câhiz'in belâgat tasavvurunu anlamak için başvurulacak karşıtlıklardan biri müfret kelime-isnadi terkip ikilisi olmak durumundadır. Belâgati tanımlamak için bir bahis açan Câhiz, bu bölümde farklı milletlerin ve bazı şahısların belâgat anlayışlarına dair nakillere ve bunların arasından gönlünün meylettiği tanıma²⁰ yer vermiştir. Câhiz'in tercih ettiği tanıma şöyle tercüme edebiliriz: "Bir sözün belâgat adını hak etmesi için lafız ile mana yarışında lafzın işitme duyusuna varmasıyla mananın kalbe ulaşmasının eş zamanlı olması gerekir".²¹ Bu tanımda iki temel niteliğin yani lafızların açıklığı ile mananın müphemlikten uzak oluşu, belirleyici iki unsur olarak görülmektedir. Lafızların açıklığı kriterini Câhiz'in belâgate dair söylediklerinin bütününe dikkate alarak değerlendirdiğimizde iki boyutlu bir açıklıktan söz ettiğini söyleyebiliriz: Cümle yapısının iletmediği anlamın netliği ve telaffuz netliği. Başka bir deyişle sözlü performanstaki açıklık ile söz birimlerinin doğru dizilişinden kaynaklanan açıklık birlikte mütalaa edilmektedir. Gerek sözlü performansın açık/anlaşılır oluşu gerekse sözdiziminin açık/anlaşılır oluşu objektif ölçülere bağlanabilecek niteliklerdir. Ancak Câhiz, bu iki tür

¹⁹ Bu alan için kullanılan birden fazla kelime için bk. el-Cürçânî, *Delâilu'l-i'câz*, 34, 43.

²⁰ Tanım olarak tercüme edebileceğimiz *had* kelimesinin Câhiz'in zamanında tedavülde olduğu bizzat kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır, bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:57, 109; ne var ki bu istilâhı belâgati tanımlarken kullanmamıştır.

²¹ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 78.

922 | Nazife Nihal İnce. Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği

netliğin ne detaylarına girme ne de ölçülerini ihdas etme konularıyla ilgilenmiş görünmektedir. Bununla birlikte, genel fikir kabilinden de olsa, belâgat kriterlerine ilişkin bazı düşüncelerine ulaşmak mümkündür.

Câhiz'in konuyla ilgili yazılarının tamamına bakarak çıkarsadığımız bilgiye göre belâgat niteliği iletim çerçevesinde kullanılmıştır. Başka bir deyişle belâgatten söz edilebilmesi için öncelikle lafzın veya lafızların dinleyiciye/muhataba bir mesaj iletiliyor olması gerekmektedir. Bir sözün belîğ olmasını sadece anlaşılıyor olmasına bağlamanın yanlışlığını anlatırken kullandığı ifadelerden bunu çıkarmak mümkündür. Ona göre yanlış dizilmiş bir cümlelerin muhatap tarafından anlaşılıyor olması sözün bızatihi belîğ yani muradı ileten olduğu anlamına gelmemelidir.²² Şu hâlde Câhiz, belîğ niteliğinin mesaj ileten terkiplere mahsus bir nitelik olduğunu düşünmektedir.

Câhiz'a göre belâgatin mesaj ileten terkiplere mahsus bir nitelik olduğu çeşitli vesilelerle kullandığı diğer ibarelerinden de anlaşılmalıdır. Bu ibarelerden biri 'bunlar parçaları uyumlu ve mahreçleri kolay şiirlerdir, böylece bütün halinde aktığını ve bütün halinde dizildiğini anlarsın'²³ sözüdür. Şiirin parçaları arasındaki uyumdan kast edilenin şiirin lafızları arasındaki uyum olduğu devamında kullandığı dizmek kelimesinden anlaşılmalıdır. Dizme eylemi, harfleri dizmek suretiyle kelime oluşturmak anlamına da kullanılabilir. Birçok yerde kelimelerin seçiminden açıkça bahseden²⁴ Câhiz, bazı kelimelerin yan yana gelmesi durumunda konuşanı nasıl zorlayacağını gösteren bir de örnek verir.²⁵ Diğer taraftan müfret sözcükler yapısı tamamlanmış birimler olduğu için bunların dizimi şairin iradesine bağlı değildir, şairin yapabileceği tek şey mevcut kelimeler arasından bir seçim yaparak cümle dizmektir. Dolayısıyla 'dizildiğini anlarsın' tabiri, kelimelerin dizilmesinden meydana getirilen cümleler ve sözler için kullanılmış olmalıdır. Belâgat niteliğini müfret lafızların değil isnadi terkip halindeki sözlerin niteliği olarak kullandığını gösteren başka bir husus ise belâgat bahsini konuşma kusurları bahsinden sonraya ertelemiş olmasıdır. Böylece müfret sözcüklerden isnadi terkip halindeki sözcüklere yani küçük birimlerden büyük birimlere geçmiş olmaktadır.

Sistematik belâgat, kelimelerin bir araya getirilmesiyle oluşan terkiplerin belâgatine karşılık müfret sözcüklerin fesâhatinden söz eder. Câhiz'in böyle bir ayırım gözetip gözetmediğini anlamak fesâhat kelimesinin izini sürmekle mümkün olacaktır. Çeşitli vesilelerle fesâhat kelimesini kullanan Câhiz'in bu kavramı açıklayan ifadeleri bulunmamaktadır. Ancak bu kelimeyi kullandığı dört farklı bağlamda söz etmek mümkündür. Bu bağlamların ilki, bir varlığın muradını iletebilme kabiliyetinden söz ettiği bahislerdir ki bu bahis sadece *el-Hayevân* adlı eserinde geçer. Söz konusu bahislerde fasih-acem karşıtlığının hayvanlar alemi içerisinde ve hayvan-insan mukayesesinde ne anlama geldiğini anlatır.²⁶ İkinci bağlam ise telaffuz kusurları bağlamıdır. Bu bağlamda telaffuz organı bozukluğundan kaynaklı kusurlar (الشفة) ile konuşma alışkanlıklarından kaynaklı kusurlar (الكنة) ayırt edilmeksizin fesâhatin karşıtı olarak ele alınmıştır.²⁷ Bir diğer bağlam ise fasihliğin acem ülkelerinden uzak olan Arabistan'ın iç bölgelerindeki bedevilerin özelliği olduğunu konu edinen bahislerdir.²⁸ Buna göre fesâhat gerek telaffuz gerekse dizim-kullanım itibarıyla yabancı dillerin etkisinden arı olan Arapçanın özelliğidir. Dördüncü bağlam ise Kur'an'ın tercih ettiği kelimelerin daha fasih olacağını anlatan anekdottaki bağlamdır.²⁹ Bu anekdotta Kur'an'da geçen kelimelerin eşanlamlılarına göre daha fasih oluşu telaffuz özelliklerine bakılmaksızın sadece Kur'an'da kullanılmış

²² Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 105.

²³ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 50; ayrıca bk. 2: 241.

²⁴ Bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:37, 65.

²⁵ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 49.

²⁶ Ebu Osman el-Câhiz, *el-Hayevân*, thk. Abdusselam Harun, 7 cilt (Beyrut: Daru'l-Cil, 1996) 1: 31

²⁷ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:15, 34, 105.

²⁸ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:96, 106, 219, 2:240, 3: 426.

²⁹ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:19.

olmasına bağlanmaktadır. Söz konusu anekdot esasında iki farklı bölgenin fesâhatini karşılaştırmak üzere takdim edilmiştir ancak fesâhati telaffuz dışı bir etkene bağlaması açısından önemlidir. Eser boyunca telaffuz kusurları ve telaffuz alışkanlıkları üzerinde o kadar çok durulmuştur ki Câhiz'in fesâhati salt bir telaffuz niteliği olarak gördüğü kanaatini uyandırmaktadır. Dördüncü bağlam olarak takdim ettiğimiz anekdotta ise fesâhat telaffuz dışı bir etkene bağlanmaktadır.

Yukarıda arz ettiğimiz bağlamlardaki kullanımlar ışığında Câhiz'in müfret sözcüklerin fesâhatini konuşanın telaffuz kusurlarından yoksun oluşuna ve sözcüklerin form itibarıyla akıcı oluşuna bağladığı sonucunu çıkarmak mümkündür.³⁰ Zira fesâhati belirli bölgelerin konuşanlarına nispet etme (ikinci ve dördüncü bağlamlar) fikrinin özü, esasında bu bölgelerdeki Arapların yabancı dil aksanından yoksun olmasına dayanır. Dolayısıyla Câhiz, sistematik belâğatin ön plana çıkardığı lafzın icradan bağımsız mücerret fesâhatiyle ilgilenmemiş görünmektedir. Bununla birlikte Câhiz'in kelimeleri sosyolojik tasniflere tabi tuttuğu da görülmektedir.

Bilinmeyen sözcükler için kullanılan *garib* kelimesi Câhiz'dan önce tedavüle girmiş bir kavramdır. Ancak garib kelimelerle garib olmayan kelimeleri ayırt etmeye yarayacak net bir kriter olmadığı gibi garib kelimeleri herhangi bir sosyolojik tabana irca etmek de kolay değildir. Öte yandan Câhiz, sükî/mulûkî, âmmî/hâssî³¹ veya beledî/kuravî³² şeklinde sözcüklerin sosyolojik tabanını daha net gösterecek karşıtlıklara başvurmuştur. Dolayısıyla bir sözün garib veya hitap ettiği sosyal sınıfa ait olmayan kelimelerden ari olması, belâgat emaresidir. Özetle diyebiliriz ki Câhiz, sistematik belâğatin önemseydiği belâgat-fesâhat ayrımına girmemiş olsa da belâgat kelimesini kullanım biçimi benzer bir ayrıma riayet ettiğini gösterir. Şöyle ki esasında belâgati ve belâgatle bağlantılı bazı konuları incelemeyi amaçlayan Câhiz, yukarıda bahsedilen telaffuz kusurlarını ele alırken genellikle fesâhat kelimesini kullanmıştır. Buna karşılık belâgat ve türeyenlerini mananın iletimi çerçevesinde kullandığını ve nadiren de olsa mana kelimesini açıkça zikrettiğini görmek mümkündür.³³ Sonuç olarak diyebiliriz ki Câhiz, örtülü bir şekilde, belâgat niteliğini mesaj ileten terkiplere tahsis etmiştir. Mesaj ileten terkiplerle bağlantılı olduğu anlaşılan belâğatin iletiliciliğini sağlıklı bir şekilde gerçekleştirme için hangi şartların oluşması gerektiği de önemlidir. Dolayısıyla Câhiz'in sağlıklı bildirişim hakkında tespit ve beyânatı olup olmadığına bakılmalıdır.

Sözün iletiliciliğini etkileyen unsurlar, Câhiz'in doğrudan ele aldığı konular değildir ancak farklı bağlamlarda dile getirdiği görüşleri, konuyla ilgili bazı ipuçları içermektedir. Sistematik belâgatte meani ilminin bel kemiğini oluşturan *muktaza-i hal* ile ilgili görüşleri böyledir. Sözlerin uzunluk ve kısalıklarını ele aldığı bölümü, kitabının başlarında yer verdiği özlü sözün faziletlerine değinen nakillerle birlikte değerlendirdiğimizde ilk bakışta Câhiz'in sözün özlü ve dolaysız olmasını kayıtsız şartsız bir belâgat kriteri kabul ettiği neticesine ulaşırız ki bu da muktaza-i hali göz ardı ettiği anlamına gelir. Ancak başka bir yerde onaylayarak naklettiği 'Bir sözün üstünlüğü; doğru ve müfid olmasının yanı sıra duruma ve makâma uygun olmasıyla ölçülür'³⁴ ifadeleri tam anlamıyla muktaza-i halin tercümesidir. Başka bir yerde ise 'Kimi zaman icâz övgüye, uzun söz yergiye mazhar olur; bazen de uzun söz kıyasından daha makbul olur. Bunlardan her birinin âkil nezdinde bir yeri vardır.'³⁵ diyerek sözlerin muktaza-i hale göre değiştiğini vurgulamaktadır. Muktaza-i hal tabirini kullanmasa da bu kriterin farklı uzantılarına da işaret eden ifadeleri bulunmaktadır. Konuşanın/konuşmacının iletmek istediği anlamların kadri ile hallerin/ortamların kadrini iyi bilmesi yahut sözlerin hallere uygun

³⁰ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 16, 50.

³¹ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 62, 91, 156-157.

³² Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:76, 105-106, 2: 240.

³³ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:98.

³⁴ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 91; benzer ifadeler için bk. Câhiz, *el- Hayevân*, 1: 201, 3: 43, 369.

³⁵ Ebu Osman el-Câhiz, *Resâilu'l-Câhiz*, thk. Abdusselam Harun (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991), 4: 151; ayrıca bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2: 240.

924 | Nazife Nihal İnce. Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği

olması gerektiğini ifade eden sözleri muktaza-i halin en net tercümesidir.³⁶ Konuşmanın dinleyicinin istekli olmasına yahut kavrayış durumuna bağlı olarak belirlenmesi gerektiğine işaret eden sözlerini de muktaza-i hal kabilinden addetmek gerekir.³⁷ Buna göre gerek şair/hatibin gerekse dinleyicinin halet-i ruhiyesini dikkate almak, belâgatın gereğidir. Bütün bu nakiller bir araya getirildiğinde Câhiz'in muktaza-i hal faktörünü dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Şu var ki Câhiz'in belâgat anlayışında muktaza-i hal faktörü genellikle sözün uzunluk ve kısalık durumuyla mütalaa edilmiştir, başka bir deyişle muktaza-i halin cümle dizilişine yansıyan yönlerine değinilmemiştir. Peki bir sözün belîğ olması için ileticiliğinin sağlıklı olması yeterli midir?

Belâgat ilminde sözün iletim kabiliyeti ile sözü güzelleştiren anlatım şekilleri birbirini tamamlayıcı unsurlardır. Söz sanatları diyebileceğimiz sözü güzelleştiren unsurlar sistematik belâgatte lafza ilişkin veya manaya ilişkin olabilmektedir. Teşekkül sürecinde ise söz sanatları, eski ve yeni şiirin kıyaslanması neticesinde ortaya çıkmıştır. Edebiyatçıların bazı söz sanatlarını tespit ederek bunları edebî tenkit aracına dönüştürmesi yeni kavramların üretilmesini gerekli kılmıştır. Şu var ki oluşum safhasında olan bütün disiplinlerde olduğu gibi bu kavramlar sonraki safhalara oranla daha azdır ve bu kavramları karşılayan kelimeler üzerinde uzlaşmamıştır. Gerek söz sanatlarının yeterince şekillenmemiş olması gerekse bu sanatları karşılayacak kelimeler üzerinde uzlaşmamış olmasının bir süre kargaşaya neden olacağı da açıktır. Bugün belâgat ilimlerinde kullanılan ve çoğunlukla anlatım biçimlerini karşılayan terimler, Câhiz'in eserinde farklı delaletlere sahiptir. Câhiz'in eserlerinde geçen icâz, itnâb, ishâb ve kinâye³⁸ gibi az sayıdaki terim bunlardan bazısıdır. Anılan kelimelerin bir kısmı bugünkü terim anlamlarına benzer bağlamlarda kullanılmış olsa da çoğu birden fazla anlamı karşılayacak bağlamda kullanılmıştır. Bu nedenle neredeyse hiçbir söz sanatı terimi kullanmamış olan Câhiz'in sistematik belâgatte kabul gören ve tedavül edilen bir söz sanatıyla anılıyor olması dikkat çekici bir durumdur. İbnu'l-Mu'tez'in (296/908) aktardığına göre *el-mezhebu'l-kelami* adı verilen söz sanatından ilk bahseden Câhiz olmuştur.³⁹ Muhtemeldir ki bu adlandırma Câhiz'in bazı sözlerinden yahut bizzat üslubundan ilham alınarak sonrakiler tarafından yapılmıştır.

Sözün ikna edici olması için mantıki istidlale başvurma anlamına gelen⁴⁰ *el-mezhebu'l-kelami* oluşum sonrası belâgat ilminde bedî ilminin sanatları arasına girmiştir. Şu var ki bu sanatın tanımı sonraki belâgatçilerin anlayışına göre farklılıklar göstermektedir. Sistematik belâgatın öncü isimlerinden el-Kazvîni (739/1338) 'Konuşanın iddialarını kelimelerin yöntemleriyle delillendirmesidir'⁴¹ şeklinde tarif ederken el-Hullî (752/1339) 'Sözün iletildiği yargıyla birlikte hasmın önünü kesecek doğru ve müsellem bir delilin getirilmesidir'⁴² şeklinde tarif eder. Bu tanımlara göre *el-mezhebu'l-kelami*, söz sanatlarından değil anlatım biçimleri yahut söz türlerinden addedilmesi beklenir. Ancak gerek İbnu'l-Mu'tez'in eserinde gerekse geç dönem belâgat eserlerinde *el-mezhebu'l-kelami* bir söz sanatı olarak takdim edilmiştir. Buna karşın geç dönem eserlerindeki tanımlar başka bir tablo çizmektedir. Başka bir deyişle geç dönem eserlerindeki tasnife göre söz sanatı olan *el-mezhebu'l-kelami* aynı eserlerdeki tanıma göre bir söz sanatı olmaktan uzaktır. İbnu'l-Mu'tez, söz konusu sanatın tanımını yapmazken geç dönem belâgatçiler hem tanım yapmakta hem de sadece Cahiliye şiirinden örnekler veren İbnu'l-Mu'tez'in aksine ayetlerden de örnekler vermektedir. Dahası örnek

³⁶ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:92, 2:240.

³⁷ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:50, 2: 254.

³⁸ Bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 37, 64, 68, 70, 121, 124, 127, 161.

³⁹ İbnu'l-Mu'tez, *el-Bedî*, 69.

⁴⁰ Bk. Abdurrahman Habenneke, *el-Belâğatu'l-'arabiyye* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1996), 2: 446; Ali Bulut, *Belâgat: Meani-Beyân-Bedî* (İstanbul: İFAV, 2014), 274.

⁴¹ Celâluddîn el-Hatîb el-Kazvîni, *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâğa* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002): 276.

⁴² Şafiyuddîn el-Hullî, *Şerhu'l-kâfiyeti'l-bed'iyye*, thk. Nesib Neşâvî, (Beyrut: Daru Sadir, 1992): 137.

olarak takdim edilen ayetlerdeki istidlaller, lafzî boyutu bulunmayan salt aklî delillerden ibarettir.⁴³ Halbuki İbnu'l-Mu'tez'in sunduğu örneklerde, delillerin kelimeler-sözler arasında kurulan benzerlik-zıtlık ilişkileriyle bağlantılı olduğu görülmektedir.⁴⁴ Özet olarak diyebiliriz ki her ne kadar *el-mezhebu'l-kelami* sanatının çerçevesi hakkında görüş birliği oluşmamış olsa da sözü delile dayandırma biçimiyle ilgili bir söz sanatının varlığı belâğatle ilgilenenler nezdinde kabul görmüştür.

Belâgate ilişkin diğer kavramların sözlük anlamında kullanılmış olması ihtimalinden yukarıda söz etmiştik. Bu kavramlardan biri olan îcâz, Câhiz'in kullanımında manaları az lafızla ifade etmenin adıdır. Sözlük anlamı itibariyle kısa, az ve hızlı olma anlamlarına gelen⁴⁵ îcâz, belâğatin mevzu bahis olduğu durumlarda mutlak olarak kullanılsa dahi kast edilen söze ilişkin kısalık veya azlıktır. Dolayısıyla Câhiz'in bu kavramı sistematik belâğatteki anlamına yakın bir anlamda kullandığını söyleyebiliriz. İshab kelimesine gelince, Câhiz'in bunu sözlük anlamında kullandığı ve teknik anlamıyla bir ilgisinin olmadığı anlaşılıyor. Sistematik belâgat, sözlerin bir amaca matuf olarak uzun olmasına itnab adını verirken, gereksiz uzunluğa ishâb kelimesini kullanmayı tercih etmiştir.⁴⁶ Kök itibariyle atların hızlı koşmasını anlatan bu kelimenin ishâb şeklindeki master hali, herhangi bir şeyin faydasız ve gereksiz yere uzaması için kullanılan bir kelimedir.⁴⁷ Câhiz'in bu kelimeyi kimi zaman saçma, anlamsız ve yapmacık kelimeleriyle birlikte⁴⁸ kimi zaman ise salt uzunluk anlamında⁴⁹ kullanmış olması bu kelimeye henüz sistematik belâğatin yüklediği anlamı yüklediğini gösterir.

Söz sanatları alanında kullanılan en eski kavramlardan biri olan *istiare*, bir kelime veya cümlenin benzetme ilişkisine dayalı olarak başka bir anlamda kullanılmasını ifade eder. Kusur-ayıp anlamına gelen⁵⁰ a-v-r kökünden türetilmiş olan istiare ödünç alma ve elden ele dolaşma anlamına gelir⁵¹ ki bu anlam belâgat çalışmalarında sözcüklerin ve cümlelerin başka anlamlar için ödünç alınmasına/eğretilemeye tahsis edilmiştir. Şu var ki bu kelime Câhiz'in döneminde henüz tedavüle girmemiş görünmektedir. Bununla birlikte Câhiz'in bu sanatın farkında olduğu ve bunu benzerlik ilişkisi üzerinden anlattığı bilinir. İstiare örneklerini bir şeyi başka bir şeyin yerine koymak yahut bir şeyi başka bir şeyin adıyla anmak şeklinde ifade etmiştir.⁵² Teşbih kavramı ise istiarenin zeminini oluşturması yönüyle istiareyi ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Yukarıda incelediğimiz kavramlar, anlatım türlerinin edip ve ulema tarafından incelemeye alınmış, bazı tespitlere ulaşılmış ve bazen de bunları ifade edecek kelimeler tahsis edilmiş olduğunu gösterir. Şu var ki bu kelimeler ya kavramın sınırlarının çizilememiş olması ya da seçilen kelimenin kavramı ifade etme konusunda yetersiz kalması nedeniyle istikrara kavuşamamıştır. Başka bir deyişle herhangi bir söz sanatı mefhum olarak bilinmekle birlikte bu mefhumu ifade edecek kelime üzerinde uzlaşmamıştır. Zikri geçen söz sanatlarının

⁴³ Örnekler için bk. el-Ğazvîni, *el-İdâh*, 276 ve devamı; el-Ğullî, *Şerhu'l-kâfiyeti'l-bed'îyye*, 137 ve devamı.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Su'ûd b. Dahil er-Ruĥaylî, "el-Mezhebu'l-kelâmî: mefhûmuhu'n-naẓarî ve tecelliyâtuhû fi şî'ri'l-Mutenebbî", *Mecelletu Câmîati'l-Meliki Suud* 14 (2002) 3-25.

⁴⁵ Cemâlüddîn İbn Manzûr, "v-c-z", *Lisânu'l-'Arab*, ed. Emin Abdulvehhab-Muhammed el-Abîdî (Beirut: Dâru İhyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, 1999), 15:221.

⁴⁶ Bk. Muhammed b. Ali et-Tehânevî, "İshâb", *Keşşâfu iştlâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dahrûc, 2 cilt (Beirut: Mektebetu Lübnan Naşirun, 1996), 1:200.

⁴⁷ Sözlüklerde verilen: uzun konuşma, vücudun aşk vb. yüzünden gücünü kaybetmesine rağmen yaşamayı sürdürmesi ve hayvanların duraksamadan otlaması anlamlarının ortak yönünü 'bir şeyin faydasız ve gereksiz yere uzaması' olarak ifade ettik; bk. İbn Manzûr, "s-h-b", *Lisânu'l-'Arab*, 6:407-408.

⁴⁸ Bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:70, 127.

⁴⁹ Bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:37, 68, 124.

⁵⁰ İbn Manzûr, "a-v-r", *Lisânu'l-'Arab*, 9:466-472.

⁵¹ İbn Manzûr, "a-v-r", *Lisânu'l-'Arab*, 9:471.

⁵² Bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 100, 144.

926 | Nazife Nihal İnce. Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği

Câhiz'dan önce de bilindiği ve bunlara toplu halde bedî adının verildiği bizzat kendi sözlerinden anlaşılmaktadır.⁵³ Anlatım türleri ve söz sanatlarını karşılayan kelimelerin yerleşik bir kullanıma kavuşmaması esasında *el-Beyân ve't-tebyîn*'in sistemli bir anlatım biçimleri incelemesi yapmak gayesiyle yazılmamış olmasındandır. İkna edici ve güzel sözleri birçok boyutuyla incelemeyi amaçlayan müellifin hatibi göz önünde bulunduran bir bakış açısına sahip olması, eserin söz üretene rehberlik edecek bir tasarıyla ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu da haliyle söz analizi yöntemiyle mümkün olabilecek olan söz sanatları incelemesinden alıkoymuştur. İkna edici ve güzel söz üretmeyi merkeze alan çalışmanın mevcut sözleri tahlil etmeyi merkeze alan çalışma türünden farklı olacağı açıktır.

el-Beyân ve't-tebyîn adlı eserin ana çizgileri itibariyle hatip odaklı bir belâgat tasavvuru geliştirdiği ve belîğ sözün niteliklerini bu tasavvur üzerinden belirlediği açıktır. Ancak Câhiz gibi varrak dükkanlarından çıkmayan bir kitap sevdalısının yazılı metinler hakkında ne düşündüğü de merak edilir. Her türlü sözü kayda geçirme geleneğinin olduğu ve yazının yaygınlaştığı bir dönemde haklı bir bekleyiştir bu. Bu nedenle Câhiz'in yazılı metinler üzerine söylediği sözler yahut yazılı metin ile sözlü performans arasında yaptığı karşılaştırmalar, yazılı metni belâgatın neresine koyduğunu çıkarmaya yarayacak veriler olarak değerlendirilebilir. Eser yeniden gözden geçirildiğinde konuyla ilgili bazı ip uçları yakalamak mümkün olmuştur. Eserin başından itibaren hitabet ile şiiri iki ayrı beceri olarak telakki eden⁵⁴ Câhiz esasında bunlara bir üçüncüsünü de eklemiştir. Kâtipler adını verdiği zümreyi şairler ve hatiplerden ayırmış olması bu zümrenin becerisini de şiir ve hitabet becerilerinden ayırmış olduğunu gösterir.⁵⁵ Yazılı metnin belîğ olabileceğini gösteren en açık ifade ise bir edip için kullandığı 'بلیغ اللسان والقلم' / dili ve kalemi belîğ' nitelemesi ve İbnu'l-Muğaffa'dan (147/759) naklettiği belâgat tarifidir.⁵⁶ Buna göre her ikisi de mensur bir form olmasına rağmen yazılı metinler ile icra edilen hutbelerin stil olarak farklı olduğu ve dolayısıyla bu iki türün belâgat kriterlerinin farklı olduğu vurgulanmaktadır. Yazılı metinlerle belâgat arasında bağ kurduğu sayılı cümlelerin haricinde Câhiz, belâgat nitelemesini çoğunlukla sözlü icra bağlamında kullanmıştır. Son olarak şunu da eklemek gerekir ki Câhiz'in kâtiplerin stiline ilişkin ifadeleri belâgat anlayışını kurguladığı zemini değiştirecek türden değildir. Başka bir deyişle risale türünün belâgatından söz etmesi, sözlü performansı göz önünde bulundurarak geliştirdiği belâgat teorisiyle tenakuz halinde değildir. Meselenin yazılı metinden yola çıkarak değil yazardan yola çıkarak ele alınması yazılı formun sözlü icradan dönüşmüş bir form olduğuna işaret etmektedir. Aynı şekilde zaman zaman kullanılan es-Sinâ'ateyn (şiir ve hutbe) tabiri de asıl olanın sözlü icra olduğunu destekler niteliktedir.⁵⁷

SONUÇ

Sistematik belâgat adını verdiğimiz belâgat ilminin teşekkülü öncesinde, ikna edici ve güzel sözleri yani belâgati konu edinen bazı çalışmalar olmuştur. Hicri üçüncü yüzyılın başlarında telif edildiği bilinen *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eser ikna edici ve güzel konuşma konusunda kaleme alınmış eserlerin başında gelir. Eserin en önemli özelliği ise ikna edici ve güzel söz konusunu geniş bir bildirişim anlayışı çerçevesinde ele almış olmasıdır. Anlam ileten vasıtalar için tasarladığı sisteme beyân adını vermiş ve biri dil/söz olmak üzere beş bildirişim vasıtasını incelemiştir. Şu var ki bildirişim vasıtalarından her birine eşit miktarda yer ayrılmamıştır. Eserin sistematik belâgatle bulunduğu nokta ise dil/söz vasıtası ve bu vasıta üzerine bina edilen belâgat tasavvurudur.

Eserinde telaffuz kusurlarına hatırı sayılır bir yer ayıran Câhiz, ne dolaylı anlatımlar hakkında detaylı bilgi vermiş ne de önemini vurguladığı makâmın ne olduğunu ve makama uygun sözlerin nasıl kurulacağını açıklamıştır. Bununla birlikte belâgat parametrelerinin ilk

⁵³ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:42, 3:620.

⁵⁴ Yazar bu iki beceriyi birleştiren kişiler için ayrı bir bahis de açar, bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:37.

⁵⁵ Bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:91.

⁵⁶ Bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:79, 88.

⁵⁷ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1:111.

nüvelerini göstermesi bakımından belâgat ilmi için, yirminci yüzyılda yıldızı yükselen göstergebilimin geçmişteki biçimi olması bakımından ise davranış bilimleri için değerli bir eserdir.

Câhiz'in beyân projesi ve belâgat anlayışına yoğunlaştığımız bu çalışmada iki husus dikkat çekmektedir. Dikkat çeken ilk husus, Câhiz'in belâgat anlayışının, icra edilen söz düzeninden çok uzaklaşmamış olmasıdır. Cümlelerin yapısının anlam iletmeye etkisi üzerine yoğunlaşan sistematik belâgatın aksine Câhiz, icra edilen ve sesler vasıtasıyla kulaklara ulaşan sözlere yoğunlaşmıştır. Eserinde telaffuz kusurlarına geniş yer ayırması bundandır. Geliştirilen belâgat anlayışının hatip odaklı olması, dil dışı faktörleri de belâgat kriterlerine eklemesini gerektirmiştir ki Câhiz'in eserinde bunu açıkça görmek mümkündür. Dolayısıyla böylesine geniş bir belâgat projesinde hatibin aksesuarları gibi görüntüye dayalı yahut telaffuz kusurları gibi konuşma organının fizyolojisine dayalı etkenlerin dikkate alınması normaldir. Dahası tasarlanan geniş bildirişim sistemi bunu gerekli kılar. Dikkat çeken ikinci bir husus ise geliştirilen belâgat tasavvurunun söz analizine yarayacak araçlar geliştiren sistematik belâgatın aksine ikna edici ve güzel söz üretmeye rehberlik edecek içeriğe sahip olmasıdır. Esasında Câhiz'in belâgat tasavvurunda dikkat çeken bu iki husus hatip odaklı belâgat oluşunun bir neticesidir. Câhiz belâgati güzel söz üretme aracı olarak ele almaktadır ve bu bakış açısı onun hatibi ve dolayısıyla hatibin sesini, görüntüsünü, tavırlarını ve hutbenin yapılacağı münasebetler ile dinleyici kitlesini göz önünde bulunduran bir belâgat anlayışı geliştirmesine yol açmıştır. Henüz icra edilmemiş bir konuşmanın belîğ olmasını sağlayacak şartları ele alan bir belâgat tasavvurunun pratik söz kritiği araçları geliştirme imkânı da sınırlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Arpa, Abdulmuttalip. "İbn Kuteybe'nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2:3 (2011): 29-54.
- Aslan, İbrahim. "Kelamullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51: 1(2010): 131-150.
- 'Aykûs, el-Ah dar. "Cemâliyyâtul-bedî'i'l-ma'nevî ve vazîfatuhu'l-fenniyye". *Mecelletu Kulliyeti'l-İnsâniyyât ve'l-'Ulûmi'l-İctimâ'îyye* 21 (1998): 33-65.
- Bulut, Ali. *Belâgat: Meani-Beyân-Bedi*. İstanbul: İFAV, 2014.
- Câhiz, Ebu Osman. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilal, 1423.
- Câhiz, Ebu Osman. *el-Hayevân*. Thk. Abdusselam Harun. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424.
- Câhiz, Ebu Osman. *Resâilu'l-Câhiz*. Thk. Abdusselam Harun. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.
- Cürcânî, 'Abdulkâhir. *Delâilu'l-i'câz*. Thk. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: Matbaatu'l-Medeni, 1992.
- Çelik, Yüksel. "Sekkâkî'ye Kadar Belâgat Çalışmaları". *Bilimname*, 20:1 (2011): 85-108.
- Dayf, Şevki. *el-Belâğatu tetâvurun ve târif*. Kahire: Dâru'l-Maarif, 1995.
-  abenneke, Abdurrahman. *el-Belâğatu'l-'arabiyye*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1993): 268-298.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Kelâmcılar ile İslâm Felsefecilerinin Belâgat ve İ'câz İlimlerinin Gelişmesinde Rollerini". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1990): 215-237.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Kelâmcılar ile İslâm Felsefecilerinin Belâgat ve İ'câz İlimlerinin Gelişmesinde Rollerini II". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1991): 208-220.
- Hullî, Şafiyuddîn. *Şerhu'l-kâfiyeti'l-bedî'îyye*. thk. Nesib Neşâvî. Beyrut: Daru Sadir, 1992.
- H lî, Emin. *Fennu'l-kavl*. Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1996.
- H lî, Emin. *Menâhucu tecdîd: fi'n-naĥvi ve'l-belâğati ve't-tefsîri ve'l-edeb*, Kahire: Dâru'l-Marife, 1961.
- İbn Manz ur, Cemâluddîn. "'a-v-r". *Lisânu'l-'Arab*. ed. Emin Abdulvehhab-Muhammed el-Abîdî. 9:466-472. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, 1999.

928 | Nazife Nihal İnce. Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği

- İbn Manzûr, Cemâluddîn. "s-h-b". *Lisânu'l-'Arab*. ed. Emin Abdulvehhab-Muhammed el-Abîdî. 6:407-408. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, 1999.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn. "v-c-z". *Lisânu'l-'Arab*. ed. Emin Abdulvehhab-Muhammed el-Abîdî. 15:221. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-Arabî, 1999.
- İbnu'l-Mu'tez, Ebu'l-'Abbâs 'Abdullah. *el- Bedî'*. Thk. İrfan Matarcî. Beyrut: Müessesetü'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 2012.
- İbn Tâbâtabâ, Ebu'l-Hasen Muhammed. *'İyâru's-sî'r*. Thk. Abbas Abdussâtir. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Kızıklı, Zafer. "Sîbeveyhî'nin "el-Kitâbı"nda Belâgat Biliminin Temelleri". *NÜSHA*, 6:23 (2006): 49-60.
- Çazvîni, Celâluddîn el-Hatîb. *el-İddâh fi 'ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Çudâme b. Ca'fer. *Nağdu's-sî'r*. Kostantiniyye: Matbaatu'l-Cevâib, 1302.
- Özdoğan, Akif. "İ'câzü'l-Kur'ân Meselesinin Belâgat İlminin Gelişimine Etkisi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2:3 (2003): 113-127.
- Ruḥaylî, Sü'ûd b. Daḥîl. "el-Mezhebu'l-keâmî: mefhûmuḥu'n-naẓarî ve tecelliyâtuhû fi şî'ri'l-Mutenebbî". *Mecelletu Câmiati'l-Meliki Suud* 14 (2002): 3-25.
- Şakir, Mahmud Muhammed. *Medâḥîlu i'câzi'l-Ḳur'ân*. Kahire: Matbaatu'l-Medenî, 2002.
- Şensoy, Sedat. "Hatib el-Kazvîni'de Fesâhat ve Belâgat Kavramları". *İslam Araştırmaları Dergisi*, 17 (2007): 25-47.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. "İshâb". *Keşşâfu ıstılâḥâti'l-funûn ve'l-'ulûm*. Thk. Ali Dahrûc. 1:200. 2 cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan Naşirun, 1996.
- Yıldırım, Kadri. "Arap Dili ve Belâgatında Bedensel Beyân". *EKEV Akademi Dergisi* 6:13 (2002): 295-314.